

2008-491

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН БИЛИМ ЖАНА ИЛИМ
МИНИСТРЛИГИ

Кыргыз-Орус Славян университети
К.10.07.339. Диссертациялык кеңеши

Кол жазма укугунда
УДК: 494.3 — 3:398.22

Жумалиева Гулира Эдилбековна

**«Манас» эпосунун орус жана англис тилдериндеги
котормолорундагы өң-түс лексикасынын семантикасы жана
структурасы**

Адистиги: 10.02.20 - Салыштырма-тарыхый, типологиялык жана
тектештирме тил илими

филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук
даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертациянын

АВТОРЕФЕРАТЫ

Бишкек 2008

Диссертациялык иш Кыргыз мамлекеттик курулуш, транспорт жана архитектура университетинин жаңы информациялык технологиялар институтунун лингвистика жана жаңы информациялык технологиялар кафедрасында аткарылган.

Илимий жетекчиси: филология илимдеринин доктору,
профессор Ж.К.Сыдыков

Расмий оппоненттер: филология илимдеринин доктору,
профессор Т.К.Ахматов

филология илимдеринин кандидаты,
доцент Г.К. Жумалиева

Жетектөөчү мекеме: Кыргызстан эл аралык университетинин
кыргыз тили жана чет тилдер
кафедралары

Диссертация 2008-жылдын 26-декабрында саат 10.00дө Б.Н.Ельцин атындагы Кыргыз-Орус Славян университетинин филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражаны изденүүгө диссертацияларды коргоо боюнча К.10.07.339 диссертациялык кеңешинин отурумунда корголот. Дареги: 720071, Бишкек ш., Киев көчөсү 44.

Диссертациялык иш менен Б.Н.Ельцин атындагы КОСУнун китепканасынан таанышууга болот. Дареги: 720071, Бишкек ш., Киев көчөсү 44.

Автореферат 2008 — жылдын 24.11.08 таркатылды.

Диссертациялык кеңештин окумуштуу
катчысы, филология илимдеринин
кандидаты, доцент

О.С. Абдыкаимова

О.С. Абдыкаимова

Теманын актуалдуулугу. Соңку кылымдардагы түр багыттардагы бүткүл дүйнөлүк саясий-экономикалык, маданий, социалдык, аскердик жана эл аралык конференция, симпозиум, түркүн кызматташуулар, дипломатиялык байланыштардын кеңири жайышы, көп тармактуу илим менен инновациялык технологиялар бийик деңгээлге өнүгүшү, планетардык масштабдагы ой-толгооло көз караштардын жаңы реформалык кескин өзгөрүштөрү, тил аркылуу өз-ара коммуникация процессинин өзгөчө бетер күчөтүү. Эл аралык катнашуулар үчүн зарыл болгон ар тараптуу котормо ишмердиги, өнүгүшү бийиктикке көтөрүлдү. Котормонун тилдик ортомчулук кызматы бүгүнкү күндө да түркүн багытта өнүккөн эл аралык коммуникациянын шартына өзгөчө мааниге ээ. Ал гана эмес жалпы туристтик, спорттук, аскердик ошондой эле маданий байланыштарды котормосуз ишке ашыруу мүмкүн эмес. Мындай жагдайлар, котормонун теориясына жана практикасына болгон коомдук-социалдык муктаждыктын жаралышын пайда кылат. Ошондуктан котормону чыгармачыл ишмердик катары таанып, илимий-теориялык негизин изилдөө бүгүнкү күндө, котормо жаатына актуалдуу проблема экендиги айкын. Биздин ишибизде, котормо белгилүү маселелери орус тили аркылуу англис тилине которулушу «Манас» эпосунун тексттеринин негизинде өң-түс сөздөрү (ӨТС) алардын лексикалык-семантикалык топтору, котормо ишмердикте илимий теориялык категорияларына, котормого баа берүүнүн ченемдик критерийлерине, принциптерине, жана ички жана сырткы факторлордун таасирине байланыштуу иликтенди.

Илимий иштин объектиси - кыргыз элинин «Манас» энциклопедиялык туу чокусу болуп эсептелген «Манас» эпосундагы өң-түс сөздөрү, алардын орус, англис тилдериндеги которулушуна эсептелет.

Акыркы мезгилдердеги котормо ишмердигинин глобалдык масштабдагы теориялык жана практикалык зор маанисин, кыргыз коомчулугундагы, улуттук котормо ишмердигиндеги аздыр-көптүр тажрыйбаларды эске алуу менен, анын келечектеги системдүү теориялык, практикалык базасын түзүүгө багытталган котормо ишиндеги спецификалык принцип, критерийлерди аныктоого, тилдин бир аспектиси болгон кыргыз тилиндеги өң-түс сөздөрүнүн башка тилдерге которулушундагы негизги жалпылыктарды жана айырмачылыктарды талдоого жана аныктоого аракеттенүү биздин изилдөөбүздүн негизги максатын түзөт. Бул максатка жетишүү үчүн төмөнкү маселелерди талдап жана чечмелөөгө аракеттенебиз.

- Изилдөө объектибизге байланыштуу котормо теориясындагы негизги концепцияларды чагылдыруу жана системалуу талкуулоо.
- Котормонун нормативдик сапатын аныктоочу критерийлерди жана ага таасир тийгизчү факторлорду талдоо жана аныктоо.
- Котормонун башка илимий предметтер жана багыттар менен байланыштуулук жана зарылчылык жагдайларын белгилөө.
- Кыргызстандагы котормо ишмердигинин абалына баа берүү, келечекте аны жакшыртуу багытындагы диссертанттын каалоо-сунуштары.
- Эпосто жана анын которулушундагы өң-түстү билгизүүчү сөздөрдүн лексика-семантикалык топторундагы структуралык жана семантикалык жалпылыктарды жана айырмалыктарды талдоо жана аныктоо.
- Эпостогу жана анын котормолорундагы атайын лексиканын микросистемаларынын жана дистрибуцияларындагы сандык (статистикалык, жыштык) жана сапаттык белгилерин (маалыматтарын) аныктоо.

адекваттулук, тактык жана башка принциптер (категориялардын) сакталышына баа берүү.

Изилдөөнүн илимий жаңылыгы: Кыргыз филология илимдери котормо теориясына тийиштүү изилдөөлөр өтө сейрек жүргүзүлгөнү менен, Андыктан биздин ишибизде жалпы котормо теориялары менен бир катар изилдөөбүзгө тикеден-тике тиешеси бар конкреттүү ченем принциптер, критерийлердин негизинде жана аларга таянуу менен «Манас» эпосундагы өң-түс лексикасы иликтенет.

- Анын структуралык, семантикалык аспектилери микросистемалык жана дистрибуциялык (жыштык) маалыматтары, орус жана англис тилдериндеги котормолору, сапаттык белгилери салыштырмалуу типологиялык аспектиде талданат.
- Улуттук котормо ишмердигинин азыркы абалына баа берүү, анын келечек багыттарына айрым сунуш-пикирлер айтылат.
- Жыйынтыктаганда, бул диссертациянын илимий жаңылыгы катары котормонун орчундуу маселелери «Манас» эпосундагы атайын лексика-семантикалык топторду лингвистикалык салыштырмалуу талдоо жана аларды котормо теориясындагы концепциялар менен таянуу менен системалуу изилдөөнүн жүргүзүлүшү эсептелет.

Коргоого сунуш кылган жоболор:

- Котормо ишмердиги, дүйнөдөгү ар түрдүү элдердин (этностордун), алардын тилдеринин которулуштары аркылуу кеңири тараптагы коммуникацияны (маалыматты алмашуу, саясий ж.б.) камсыз кылуудагы эң маанилүү жана эң таасирлүү кубулуштардан.
- Ошондуктан аны системалык репродуктивдик тилдик кубулуш катары кабыл алып жана иликтеп аны белгилүү филологиялык жана лингвисттик системада изилдеп жана өнүктүрүүгө болот.
- Котормочулар көп мезгилдерден бери иштелип чыккан котормо боюнча теорияларды жана практикалык принциптерди

ишмердикти жаңы бийиктиктерге чыгара алат. Котормо жаатын таануу илимине философтордун, психологдордун, информатиктердин жана башка түрдүү адистердин катышуусу актуалдуу.

- Котормо ишин комплекстүү ыкмалар менен (контрастивдик, компаративдик, дистрибуциялык, эстетикалык, психологиялык, социалдык ж.б.) ар тараптуу иликтөө абдан маанилүү жана келечектүү.
- «Манас» эпосунун орус, англис тилдерине которулушундагы тилдик каражаттарды анын ичиндеги өң-түс лексикасын изилдөө жана алынган жыйынтыктар жана сунуштар бул эпосту дүйнө элдеринин таанып-билүүсүндөгү маанилүү этап, аны андан ары өркүндөтүү багытында башка тилдик каражаттарды да системдүү жана көп кырдуу ыкмалар менен иликтөө.

Илимий иштин теориялык мааниси катары котормонун теориясы бүгүнкү күндө жалпы тил илиминде, ошондой эле айрым тилдердин фактыларында изилденип, анын трансформациялык, семантикалык, денотативдик концепциялары, жалпы маанидеги эквиваленттүүлүк талабынын денотативдик, прагматикалык, формалдык эквиваленттүүлүктөргө бөлүштүрүлүп, илимий жактан сыпатталгандыгы, эквиваленттүүлүктүн тилдик, кептик, маалыматтык, ситуативдик жагдайларынын аныкталышы, котормого таасирин тийгизген ички жана сырткы факторлордун эске алынышы сыяктуу көрүнүштөр менен мүнөздөлөт. Иштин теориялык жагын жогоруда белгиленген маселелер түзүп, аларды талдоо жана сыпаттоо «Манас» эпосунан орус жана англис тилине которулган көркөм тексттердин үзүндүлөрүнүн (өң-түс сөздөрүнүн) мисалында ишке ашырылды. Котормо ишмердигинин теориялык негиздери жана практикасы атайын изилдөөгө, окууга, үйрөнүүгө муктаж.

табылгаларды тилдерди типологиялык салыштыруу менен орус жана англис тилдеринин лексикалык, грамматикалык категорияларын изилдөөдө, тилдерди окутуунун усулдарын андан ары өнүктүрүлүшүнө жана окутуу усулдук көрсөтмөлөрдү түзүүдө, теориялык курстарды, атайын семинарларды жана практикалык сааттар, өткөрүүгө, котормо ишмердигине, түрдүү сөздүктөрдү түзүүдө белгилүү даражада негиз болорлугун белгилейбиз.

Изилдөөнүн методикалык негизи тилдин түрдүү аспектилери өз-ара бири-бири менен ар тараптуу байланышта турган элементтердин системасы катары бирдиктүү диалектикалык негизди түзөт. Изилдөө илимий теоретикалык (теориялык конкреттүү талдоолуу) моделдештирүү, статистикалык, дистрибуциялык эсептөөлөр, негизинде так жана ишенимдүү маалымат, натыйжаларга ээ болуу. ӨТСнүн лексикалык-семантикалык кубулуштарын аныктоо иликтөөдө, салыштырма типологиялык, компоненттик, контекст дистрибуциялык талдоо жана сыпаттама ыкмалары колдонулду.

Материалдар:

Республикада жана чет өлкөлөрдө которулган «Манас» эпосу кыргыз, орус жана англис тилдериндеги котормолору, эки томдон турган Манас эпосунун энциклопедиясы жана ошондой эле К.К. Юдахин «Орусча-кыргызча», «Кыргызча-орусча», С.И.Ожеговдун «Толковый словарь русского языка», В.К.Мюллердин «Новый англо-русский словарь», Ю. Д. Апресян жана Э. М. Медниковалардын «Новый большой англо-русский словарь», Виктория Ньюфелдт жана Дэвид Гуралниктердин «Webster's New World Dictionary» аттуу кыргыз, жана англис тилдеринин сөздүктөрү пайдаланылды.

Изилденүүчүнүн жеке салымы диссертациянын мазмунун татаал материалдар англис тилинин лексикологиясын жана семантикалык окутуу процессинде колдонулган. Студенттерди англис тили

үйрөтүүдө иште келтирилген маалыматтар, сөз топтору жана алардын экинчи тилдеги эквиваленттери кенен пайдаланылган.

Ишти апробациялоо

Диссертациялык иштин мазмуну жарыяланган алты макалада чагылдырылды. Өлкөбүздөгү 2002-2008-жылдарда өткөрүлгөн конференция, симпозиумдарда эмгектин негизги бөлүмдөрү боюнча доклад билдирүүлөр жасалды.

Диссертациянын структурасы жана мазмуну: Диссертация кириш бөлүмдөн, үч главадан, корутундудан жана пайдаланылган адабияттардын тизмесинен (библиографиядан) турат.

Иштин негизги мазмуну

Киришүүдө теманын актуалдуулугу, изилдөөнүн максаты, илимий жаңылыгы, теориялык жана практикалык мааниси, коргоого алынып чыгылган жоболор, изилдөөнүн материалдары, иликтөөнүн натыйжаларын колдонууга киргизилиши, апробацияланышы, изилдөө усулдарынын тандалышы айтылат.

Диссертациянын биринчи главасы «Котормо ишмердигиндеги лингвистикалык жана экстралингвисттик теориялары» деп аталып, илимий ишибиздин бул бөлүмүндө котормо теориясы, ага байланыштуу көп аспектилер аныктоолорго улам жаңы тактоолорго, кошумчалоолорго, талдоону жана синтездөөлөргө муктаж экендиги айтылат. Анткени котормолордун тынымсыз көбөйүшү, заман талабына жараша жаңы чыгармалардын, жаңы жанрлардын, каражаттардын жаралышы котормого болгон жаңы мамилелерди, көз караштарды, мыйзамченемдүүлүктөрдү пайда кылат.

Ал үчүн түрдүү адистердин (тилчилердин же адабиятчылардын гана эмес философтордун, социологдордун, психологдордун, информатиктердин ж.б.) комплекстүү катышуулары менен, азыркыга чейин белгилүү илимий-практикалык теориялар (мейли, денотативдик, трансформациялык, лингво-семантикалык, семантикалык-

функционалдык жана башка) түрдүү заманбап илимий дискуссиялардын, агымдардын пайда болушу да мыйзам ченем көрүнүш. Котормо белгилүү бир натыйжага жетүүгө багыттал белгилүү талап-ченемге баш ийген ишмердик болуп саналат. Мын көз караштарды жактоочу окумуштуу В.Н.Комиссаров: «Котормо практикасында колдонулуп жүргөн адекваттуулук, эквиваленттүү сөзмө-сөздүүлүк, формализм, буквализм өңдүү түшүнүктөрдүн, ошон эле айрым эреже-принциптердин жетиштүү өлчөмдө конкрет эместигине, контрасттуулугуна карабастан котормонун теорияс ченемдик аспектиден жасалган мамилени ката дешке таптакыр мүм эмес»¹-деген. Ал эми А.Д.Швейцер: «Котормо процессинин теория моделин, анын статикалык жагы менен катар эле процессуал динамикалык жагын талдоого алуу аркылуу гана түзүүгө болот»²-де Анткени которуу ишмердик катары жалпы планда толук түшүнүү анын иш-аракеттеги абалын да изилдеп-иликтөө зарыл.

Ошондуктан, биз талдаган маселелердин котормо ишмердик байланыштуу иликтенилип жана такталышы учурдагы эң актуалдуу кырдуу, өтө маанилүү илимий теориялык жана практикалык иштер, Ишибизде котормонун сапаттуулук деңгээлдеринин көрсөткүчү кат эсептелген эквиваленттүүлүк, адекваттуулук, тактык, тууралык, сөз сөздүүлүк, калькалаштыруу, буквализм, формализм өңдүү олу категориялар «Манас» эпосундагы өң-түс лексикасынын орус, ант тилдериндеги котормолору менен байланышта иликтенди.

Иште эквиваленттүүлүк көрсөткүчүнүн аспектилери конкрет тилдик мисалдардын негизинде талданды. Котормодогу тексттер ортосундагы маанилик мамилелер бир тилден экинчи бир тилге маалыматтарды өткөрүү, ал болсо, тилдик бирдиктер маанилеринин органикалык маанилеринин оригиналдык байланышы куралаары бышык. Бирок эки тилде жаралган эки башка текст ортосундагы мазмундук эквиваленттүүлүктүн кайсы бир деңгээл

¹ Комиссаров В. Н. Лингвистика перевода — М., Международные отношения. 1980. 27

² Швейцер А. Р. Перевод и лингвистика. — М., 1973. 8

салыштырмалуу талап экендигин белгилөөгө болот. Л.С.Бархударов айткандай «котормо теориясы бул - илимий жактан далилденген эки тилди салыштыруу системасы»³. Салыштыруунун негизинде котормонун негизи түзүлөт. Ар түрдүү аспектиде котормонун сапаты бул багыттар аркылуу каралат: оригиналга жакындык, эквиваленттүүлүк жана коммуникативдик эффективдүүлүк, адекваттуулук ж.б. критерийлер. Баалоонун мындай багыттарынын бири экинчисин танбайт. Маселен, котормонун эквиваленттүүлүк деңгээлин аныктоо максатында тилдик бирдиктердин максималдуу туура которулушуна, же тескерисинче, туура эмес которулушуна карай упай берүү ыкмасы практикаланат. Мындай ыкма менен абсолюттуу тактыкка жетүү кыйын.

Ошондуктан которуунун сапатын аныктоочу критерийлер жөнүндө сөз болгондо, которуу процессинде котормочу дуушар болгон кыйынчылыктардын деңгээлин аныктоо да чоң мааниге ээ. Адистердин пикири боюнча котормонун сапатын баалоодогу эң негизги табигый критерий болуп оригиналдагы маалыматтын толук кандуу берилиши эсептелет. Маалыматтын толук берилиши эки талап аркылуу аныкталышы мүмкүн. Биринчиси, таза тилдин негизинде башкача айтканда эквиваленттүүлүк деңгээли аркылуу, ал эми экинчиси, прагматикалык негизде, башкача айтканда котормодо, оригиналдагы маалыматтын сакталуу деңгээли аркылуу аныкталат. Мисалы,

орус тилиндеги жана англис тилиндеги котормо

Аппак майга тойдурду.	Белым-пребелым жиром накормил,	Belly-fat, white as white, did they provide
Акылмандын баары бар,	Все мудрецы были здесь,	All the wisest old men were here
Аксакал Жакып дагы бар.	И еще седобородый Джакып,	Greybeard Jakyb, to Kirgiz folk dear

Котормону баалоонун критерийлерин иштеп чыгууда көңүл бура турган дагы бир фактор бул - которуунун формасы жана шарты. Которулган тексттин сапаттык деңгээлин аныктоодогу негизги критерийдин бири - бул котормонун тактыгы. Маселен, илимий тексттин

ролду ойнойт. Себеби белгилүү болгондой, илимий тексттин тактык логикалуулук, терминдүүлүк, маалымдуулук, кыскалык өңд сапаттарынын котормодо сакталып берилиши зор мааниге ээ.

Котормо - лингвистикалык илим катары бир жагынан лингвистиканын жакын бөлүктөрү менен, б.а. фонетика, лексикология, фразеология, грамматика, текстология, синтаксис, типология жана стилистика ж. илимдери менен тыгыз байланышы табигый нерсе, ал эми экинчи жагынан бир топ коомдук илимдер менен да байланыштуу (М. философия, логика, социология, этнография ж.б.).

Ал эми экинчи глава «Манас эпосундагы өң-түс лексикасынын ор жана англис тилдериндеги котормолордо берилиши, алардын структуралык жана семантикалык өзгөчөлүктөрү» деп аталып, анда : түрдүү системадагы тилдердеги (кыргыз, орус, англис) өң-түс сөздө саясий, маданий, турмуштук, аскердик дипломатиялык, философиялык эстетикалык-этикалык категорияларды, укук жоболорун, улутт белгилерди, табигый көрүнүштөрүн, адамдын ички дүйнөсүн көркө туюнтууда активдүү көркөм сөз каражаты катары колдонулаары, жана ошондой эле алардын семантикалык жана структуралык өзгөчөлүктөрү каралган. Кыргыз, орус жана англис тилдериндеги ӨТСдү лексикалык семантикалык турпаты боюнча *абстракттуу, жеке, конкреттүү жана предметтик* деп төрткө бөлүү максатка ылайыктуу.

Абстракттуу ӨТС реалдуу чындыктагы заттар менен түз да, кыйыр да байланышпайт, башкача айтканда, алар азыркы учур үчүн түс сөздөр катары гана кабылданат. Буларга:

кыргыз тилинде: *ак, кара, боз, кызыл, сары, жашыл, көк, күрөң*

орус тилинде: *белый, черный, серый, красный, желтый, зеленый, синий, коричневый*

англис тилинде: *white, black, grey, red, yellow, green, blue, brown* сыяктуу сөздөр кирет.

Желе ӨТС да абстракттуулар сыяктуу эле тон, каныккандык жана жарык үлүшү сыяктуу көрсөткүчтөр менен сыпатталат, бирок аларга караганда семалык жактан бай, ал эми предметтик талаасы боюнча жарды келет. ӨТСнүн жогорку эки тобу өз ара привативдик оппозицияда болушат. Аларга:

кыргыз тилинде: *куба, кочкул, күлгүн, кула,*

орус тилинде: *бледный, бордовый, малиновый,*

англис тилинде: *pale, purple, crimson, ж.б.* сыяктуу сөздөр таандык.

Предметтик ӨТС болсо айбанаттардын өң-түсүн билдирет:

кыргыз тилинде: *чабдар, кула, тору, жээрде, кызыл ж.б.,*

орус тилинде: *игрневый, саврасая//буланий, гнедой, рыжий, темно-серый,*

англис тилинде: *grey, duns, skewbald, bay, chestnut, darkish grey ж.б.*

Конкреттүү ӨТС белгилүү бир эталон заттарды туюнткан сөздөрдүн негизинде куралат: кыргыз тилинде: *акак тиштүү, айнектей көз, алтын түстүү⁴ ж.б.у.с.*

ӨТС семалык курамы боюнча *моносемалуу, бисемалуу* жана *полисемалуу* болуп үчкө бөлүнүшөт. *Бисемалуу ӨТС* бул же тигил түстү гана эмес, анын же сандык, же сапаттык (сүртүм) касиеттерин да билдиришет. Буларды өз ара «сүртүм - түс» жана «модификатор - түс» деп экиге бөлүп кароого негиз бар. *Гүлгүн (кызгылт+көк/көгүш)* «фиолетовый», *ныл (көгүш+кара)*, *көк (кызгылт+көк)* «фиолетовый», «violet»; *кула(саргыч+боз)* «игрневый,буланий» лексемалары биринчи, ал эми *көгүш (ак+көк)* «голубоватый»-«Light-blue», *кызгылт (ак+кызыл)*, «красноватый», «redish»; *саргыч (ак+сары)*, «желтоватый», «yellowish»; *кочкул (кара+кызыл)*, «бордовый», «purple» *күлгүн (ачык+кызыл)*, «алый», «crimson»; *куба//куу (боз+сары)*, «бледный», «pale» лексемалары экинчи моделге мисал боло алат. Жогорку ӨТС морфологиялык түзүлүшү жагынан жөнөкөй болгону менен, семалык жактан татаал, башкача айтканда, алар түс

⁴ Манас II том, 1314-1316

«модификатор+түс+эмоциялык+эстетикалык+ символикалык + коннотация» мейкиндигинин түзүлүшүсүздүгүн чагылдырышат. *Полисемалуу* өңдүү семемаларды туюнткан компаративдик конструкциялардан туюнтат.⁵

Жөнөкөй өң-түстөр тубаса (ак, боз, сары, жашыл, көк, кызыл, кара) жана туунду (кызыл, көгүш, агыш, карала ж.б.) болуп экиге бөлүнөт. эми татаал өң-түстөр семантикалык моделдерден жана компаративдик конструкциялардан турат. Изилдөөлөр тубаса ӨТСнүн байыркылык маанилүүлүгүн, кеңири дистрибуцияга, деривациялык мүмкүнчүлүгүн, ээ экендигин, фразеологизмдердин тутумунда жолугарын, элдик илимий терминологияда учураарын, стилистикалык бейтараптыгын аларда түс семаларынын биринчилигин көргөздү. *Туунду ӨТС* зат атоочтордон жана этиш сөз түркүмүнөн белгилүү морфемалар жардамы менен жасалат:

Кыргыз тилинде:

-гылт: *сургулт, кызгылт, саргылт;*

-гылтым: *саргылтым, кызгылтым;*

-ылжын: *каралжын, агылжын, көгүлжүн;*

-ылтыр: *агылтыр, көгүлтүр;*

-раак: *кызылыраак, агыраак, көгүрөөк, сарыраак ж.б.;*

-ыш: *агыш, көгүш;*

-гыч: *саргыч;*

-омук: *бозомук;*

Орус тилинде:

-ватый: *красноватый, желтоватый, зеленоватый.*

-ее: *бледнее, темнее, зеленее.*

Англис тилинде:

-ish *redish, yellowish, greenish*

-er: *whiter, darker.*

⁵ Василевич А.П. Обозначения цвета в современном русском языке. — М., 1981. - Дел. В ИНИИ СССР 10.06.81. №930

куралган ӨТС тондун солгундугун, каныгуунун чабалдыгын жана жарык үлүшүнүн жетишсиздигин туюнтат. Ал эми мүчөлөрдүн валенттүүлүк даражалары бир кылка эмес. Сын атоочтун негизинде жасалган этиштерге төмөнкү мисалдар далил болмокчу.

М., Кыргыз тилинде:

-ар: агар, карар, кызар, бозор, саргар, көгөр, кубар;

-дан: көмүрдөн, акактан, күмүштөн ж.б.

-да, -ла, -та (акта, кызылда, сарыла, жашылда, карала ж.б.)

-ыңкы агарыңкы, бозоруңку, карарыңкы, саргарыңкы, көгөрүңку, кызарыңкы, кубарыңкы.

Орус тилинде:

-еть: бледнеть, краснеть

-иться: золотится, серебрится

Англис тилинде:

-en: darken, redden⁶

Англис тилинде көпчүлүк ӨТС аффиксациялоодон башка - to get, to grow, to turn инфинитивдеринин жардамы менен да түзүлөт. М., to turn yellow-желтеть-саргаруу.

Жогоруда айтылгандай ӨТСнүн татаал конструкцияларын экиге - компаративдик жана семантикалык топторго бөлүп каралган.

Түстөрдүн салыштырма конструкциялары жана семантикалык моделдери түс континуумунун гармониялуу сегменттерин шайкеш чагылдырган түс көрүмүбүздүн адекваттуу вербалдык туюнтмалары болуу менен, функционалдык стилдердеги жыштыгы, аткарган милдеттери жана өңдүрүмдүүлүгү өңдүү параметрлери боюнча айырмаланат. Адатта компаративдик моделдер туруктуу бир түстөгү эталон заттардын жардамы менен куралып, көбүнчө сындын күчөтүлүшү катары кабылданат. М., акактай ак «белый-белый», «whiter», жошодой

⁶ Виктория Ньюфелдт жана Дэвид Б. Гуралник «Webster's New World Dictionary». - США.: «Simon & Schuster Inc.», 1988.

кызыл «красный как сурок» «as red lead», көөдөй капкара «Чернота с сажа в котле», «as black as soot».

Вербалдык семантикалык моделдерди кураган ӨТСнүн өз айкашуу мыйзам ченемдүүлүктөрү биздин түс көрүмүб ырааттуулугуна жараша реализацияланат, тагыраак айтканда лексемалар туюнткан түстөр түс континуумунун гармонический сегменттери болуп саналышат жана философиялык планда алгачкылар - объективдүү дүйнөнүн адекваттуу чагылышы жана адам таасирин билүүсүнүн чектеринин кеңейиши катары эсептелинет. Демек спектриндеги өткөөл, жаратылышта өзүнчө кезиккен аралаш түстөр алардын сандык, сапаттык параметрлери ӨТСтордун өз жалгашуусу менен да манифестацияланат. Спектердеги өткөөл түстөр көбүнчө эки, кээде гана үч же төрт компоненттен куралган вербалдык семантикалык моделдер аркылуу туюнтулаары белгилүү. Бул компоненттердин акыркысы гана доминанталык функция аткарат, ал прекогнитивдик бөлүгү түстүн сүртүмүн сыпаттайт.

Үчүнчү «Манас эпосундагы өң-түс лексикасынын дистрибуциялык статистикалык параметрлери жана моделдери» аттуу главада М. Манас эпосундагы ӨТСнүн жыштыгы, ырааттуулугу, дистрибуциялык активдүүлүктөрү, микросистемалык өзгөчөлүктөрү эпидигматикалык мүмкүнчүлүктөрү алардын семалык жаратылышы лингвистикалык талдоосу, түс кабылдоо, түшүнүү өзгөчөлүктөрү аркылуу сыпатталат. Негизинен тексттердеги ӨТСнүн сигнификативдик структуралык (денотативдик), прагматикалык маанилери, иликтөө коммуникациялык, эмотивдик, апеллятивдик, поэтикалык (эстетикалык) функциялары, ошондой эле алардын жыштык-ыктымалдык, ырааттуулук дистрибуциялык көрсөткүчтөрү, деривациялык мүмкүнчүлүктөрү түстөр тилдерден тилдик каражаттарга жана алардагы айырмачылыкты байланыштуу сыпатталат.

Ахроматикалык түстөр ӨТСнүн жалпы көлөмүнүн 55 пайызын түзөт.

төмөнкүчө:

кыргыз тилинде: ак — 37,5%, кара — 58,5%, боз — 4%,

орус тилинде: белый-55%, черный-42%, серый-3%,

англис тилинде: white-41%, black-54,5%, grey-4,5%.

«Ак» түсүнүн оптикалык көрсөткүчтөрү, эмоциялуулугу, «каранын» интенсивдүүлүгү, «боздун» ак жана көгүш түстөр менен болгон байланыштарынан жаралган гаммалардын континууму лексикалык, морфологиялык жана синтаксистик каражаттар аркылуу сыпатталган.

Хроматикалык түстөр жалпы ӨТСнүн көлөмүнүн 45 пайызын түзөт. Ал эми алардын ичинен:

кыргыз тилиндеги ӨТСнүн өз ара катыштары: *кызыл* — 26%, *сары* — 10%, *жашыл* — 0,4%, *көк* — 62,5%, күрөң- 1.1%

орус тилиндеги ӨТСнүн өз ара катыштары: красный-21%, желтый-11%, *зеленый*-1,6%, синий-65%, коричневый-1,4%

ӨТСнүн англис тилиндеги өз ара катыштары: red-20,2%, *yellow*-11,5%, *green* -2, blue-65%, brown-1,3%

Спектр түстөрүнүн тилдик туюнтулуштары төмөнкүдөй.

«Кызыл» түстүн каныккандыгы, ачыктыгы, сүртүмдөрү, анын кызгылт көгүш, көк, сары жана күрөң ыраңдарга жакындыктары лексикалык, морфологиялык жана синтаксистик ыкмалар менен ишке ашкан.

«Сары» ыраңдын солгундугу, эмоциялуулугу, кызыл түс менен аралашуусу чагылдырылган.

«Жашыл» түстүн каныккандыгы, танапташтыгы (көк түс менен), көктүн солгундугу, молдугу, жалтырактыгы өңдүү касиеттери көрсөтүлгөн. Өзгөчө орус жана англис тилдеринен айырмаланып, кыргыз тилинде «жашыл» түстү туюнткан лексемалардын жардылыгы, бир жагынан, «көк» сөзүнүн синкреттүүлүгү менен түшүндүрүлөт, экинчи жагынан, *түстүк туруктуулук* кубулуштары менен байланыштуу.

«Көк» - бисемалуу лексема: «көк, жашыл».

«Күрөң» түстүн кара, кызыл түстөр менен байланышы бардык маалыматтар күбөлөйт.

Ахроматикалык жана хроматикалык өң-түс сөздөрүнүн өз сандык-пайыздык катышы: 55%- 45%.

ӨТСнүн ахроматикалык блогунун басымдуулугун төмөнкү фактор шарттайт: ак жана кара түстөрдүн карама-карсыл экстралингвистикалык жагдай менен, жана ошондой эле *ак, кара* жана лексемаларынын байыркылыгы, алардын активдүүлүгү, алар каты туруктуу сөз айкаштарынын молдугу. «Манас» эпосундагы жана а котормолорундагы лексикалык курамды түзгөн элементтердин бири ӨТСнүн лексика-семантикалык варианттарынын статустарын аныкта семазиологиялык критерийлерге - сөз мааниси, түшүнүк, сөз түрк грамматикалык категория, коомдук туруктуу контексттер, лексика байланыштар, синонимдер, экспрессиялык жана стилистикалык бое менен аныкталарына,⁷ негизги маани парадигматикалык, ал перифериялык маанилер синтагматикалык жактан көбү шартталарына,⁸ сөздүн семазиологиялык аспектте лексема ж семемадан турарына, анын туюнтуу планында лексема, ал эми маз планында семема экендигине, семема семалардан куралары семалардын негизги жана жардамчы болуп бөлүнөрүнө таяндык.

Диссертациялык изилдөөнүн натыйжасында:

1. Котормонун сапаттуулук деңгээлдеринин көрсөткүчү кат эсептелген эквиваленттүүлүк, адекваттуулук, тактык, туура сөзмө-сөздүүлүк, калькалаштыруу, буквализм, формализм өн олуттуу категориялар «Манас» эпосундагы өң-түс лексикасын орус, англис тилдериндеги котормолору боюнча иликтенди.
2. Структуралык жактан ӨТС жөнөкөй жана татаал болуп эк бөлүнүп, аларды түзүүчү лексика-семантикалык ж морфологиялык каражаттар талдоого алынды.

⁷ Виноградов В. В. Избранные труды. О языке художественной прозы. — М. Наука, 1977. 312 с.

⁸ Курилович Очерки о лингвистике. — М. Наука, 1962. 350с.

⁹ Новиков Л. А. Семантика русского языка. — М. : Высш. школа. 1982. 272 с.

3. «Манас» эпосундагы статистика тилдердеги хроматикалык түстөр жарык үлүшү, ал эми хроматикалык түстөр тон, каныккандык жана ачыктык параметрлери менен мүнөздөлөөрүн көрсөттү.
4. Аталган тилдердеги 8 түстүн ар кыл касиеттерин чагылдырган микросистемалык компоненттер лексикалык, морфологиялык жана синтаксистик жолдор менен куралган.
5. Хроматикалык спектрдин тилдик туюнтулушу ал түс континуумунун узун толкундуу жагынан башталып, кыска толкундуу тилкесин көздөй бараткандыгын далилдейт.
6. Жалпы түс сөздөрү сүртүмдөрдү, татаал курандылар өткөөл түстөрдү, ал эми салыштырма конструкциялар эмоциялык, аксиологиялык, психологиялык, эстетикалык, этикалык семаларды туюнгат.
7. Түс мейкиндигин вербалдаштырууда сын, зат атоочтор жана этиштер катышат.
8. Эпостогу микросистемалардын ырааттуулуктарына, түс спектринин тилдик туюнтулушуна конкреттүү окшоштуктар мүнөздүү эмес.

1. Жумалиева Г.Э. Проблемы интенсивного преподавания английского языка в технических вузах.//Сборник научных трудов, посвященный 10-летию независимости Кыргызской Республики: Качественное образование - путь личному и профессиональному успеху. - Бишкек, 2001. - С.97-101.
2. Жумалиева Г.Э. Уровни эквивалентности перевода и их особенности. Материалы межд. научной конференции.//Вестник КГУСТА. - Бишкек, 2005. - Вып.№4(10)б. - С.174-178.
3. Жумалиева Г.Э. Особенности перевода соматических фразеологизмов эпосе «Манас».//Вестник КГЮА. - Бишкек, 2007. - Вып.№1. - С. 96-99.
4. Жумалиева Г.Э. Способы перевода фразеологических единиц, содержащие в своей семантике элемент цветообозначения (на материале эпоса «Манас»).//Вестник Кыргызского отделения Международной академии энергетики, им. А.Эйнштейна. - Бишкек, 2007. - Вып. №5(2). - С.51-55.
5. Жумалиева Г.Э. Манас эпосундагы жөнөкөй өң-түс сөздөрүнүн өзгөчөлүктөрү. // Вестник Кыргызского отделения Международной академии энергетики, им. А.Эйнштейна. - Бишкек, 2007. - Вып. №5(2).- С. 34-37.
6. Жумалиева Г.Э. Проблемы технического перевода в техническом вузе.//Эл Агартуу. «Алтын Тамга». - Бишкек, 2008. - Вып.№1-2. - С.65-69.
7. Жумалиева Г.Э. Особенности цветообозначающей лексики в лингвокультурологическом аспекте.//Вестник КазНУ им. аль-Фараби. Серия филологическая. - Алматы, 2008. - Вып.№1(109). - С.196-199.

10.02.20. - Салыштырма-тарыхый, типологиялык жана тектештирме тил илими адистиги боюнча филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган «Манас эпосунун орус жана англис тилдериндеги котормолорундагы өң-түс лексикасынын семантикасы жана структурасы» атуу диссертациясынын

РЕЗЮМЕСИ

Негизги сөздөр: лексика, семантика, алкак, өң-түс, микросистема, жыштык, котормо, вариант, эквивалентүүлүк, адекваттуулук, сапат, критерий, модель, салыштырма, структура.

Изилдөө «Манас» эпосунун орус тилинен англис тилине которулган котормосундагы өң-түс сөздөрүнүн лексика-семантикалык салыштырып иликтөөгө арналган.

Диссертациянын биринчи главасында котормо теориясындагы негизги концепциялар, котормонун ченемдик сапатын аныктоочу критерийлер, ага таасир тийгизчү факторлор талданат жана котормонун башка илимий багыттар менен байланыштуулук жагдайлары белгиленген.

Экинчи главада ӨТСнүн өнүгүшүн адамзаттын тарыхый өнүгүшү, коомдук маданий-интеллектик деңгээлдер, табияттагы өзгөрүүлөр, илим, билимдеги ачылыштар менен тыгыз байланыштуу. Ошондой эле ӨТС белгилүү лексикалык-семантикалык атайын алкакты түзүп, алардын микросистемаларга жана моделдерге дифференциацияланаары аныкталган. Өң-түс лексикалык топтору тийиштүү грамматикалык (лексикалык) түзүлүшкө ээ система болуп эсептелет.

Үчүнчү главада «Манас» эпосундагы кыргыз, орус жана англис тилдериндеги лексикасынын ахроматикалык жана хроматикалык түстөрдү туюнткан лексемалардын, тематикалык топтордун дистрибуциялык активдүүлүктөрү, эпостогу ӨТСнүн лексикалык-семантикалык микросистемалары жана варианттары салыштырып талданган.

Корутундуда изилдөөнүн жетишкендиктери аныкталып, диссертациялык иштин булактары боюнча жалпы жыйынтыктары келтирилген.

«Семантика и структура цветообозначающей лексики в русских и английских переводах эпоса Манас»

диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук по специальности 10.02.20., - сравнительно-историческое, типологическое сопоставительное языкознание.

Ключевые слова: лексика, семантика, поле, цвет, микросистема, частотный перевод, вариант, эквивалентность, адекватность, качество, критерий, модальная дистрибуция, структура.

Цель работы заключается в лексико-семантическом исследовании цветообозначающей лексики (ЦОЛ) в переводе эпоса «Манас» на английский язык.

В первой главе дается обзор основных концепций теории перевода, нормативных критериев оценки качества и влияющих факторов перевода, также взаимовлияния перевода с другими направлениями.

Во второй главе рассматривается развитие цветообозначающей лексики, которая связана с развитием человечества, с культурно-интеллектуальными уровнями общества, с изменением природы, с открытиями в науке и образовании. Определено, что ЦОЛ создает определенное лексико-семантическое поле, которое дифференцируется в микросистемы и модели. Лексико-семантическое поле ЦОЛ имеет определенную грамматическую (лексическую) структуру.

В третьей главе исследуется дистрибутивная активность ЦОЛ в кыргызского, русского и английского языков по эпосу «Манас», которая выражает ахроматические и хроматические цвета, их тематические поля, также составлены лексико-семантические микросистемы и варианты ЦОЛ.

В заключении приведены основные результаты исследования, формулируются общие выводы по материалам диссертации.

Jumalievа Gulira Edilbekovna

“Semantics and structure of colour-meaning words in Russian and Kyrgyz translations on saga “Manas”.

A dissertation for competition for academic degree in specialty 10.02.20 – comparatively – historical, typological and contrastive linguistics.

Key words: words, semantics, field, colour, microsystem, frequency, translation, variant, equivalency, adequate, quality, criteria, model, comparative, structure.

The work is devoted to the lexical-semantic studying of colour-meaning words in English translation of epic saga «Manas».

In the first chapter is given scientific review of the basic concepts of theoretical translation, standard criteria of translation quality evaluation and other influencing factors, also interaction of translation with other fields.

In the second chapter we are studying colour-meaning words' development which depend on development of humanity, closely connected with cultural-intellectual society's level, natural changes, discoveries in science and education. Also defined that, colour-meaning words create their own lexical-semantic fields and have their microsystems and models. Lexical-semantic field of colour-meaning words has definite grammatical structure.

In the third chapter we have studied distributive activity of colour-meaning words, expressing achromatic and chromatic colours and their thematic fields, also comparative studying of lexical-semantic microsystems and variants.

In conclusion are given main results of studyings. General conclusions are formed by the dissertation materials.

Жумалиева Гулира Эдилбековна

«Манас эпосунун орус жана англис тилдериндеги котормолорундагы өң-түс лексикасынын семантикасы жана структурасы»

аттуу диссертациясынын авторефераты

Офсеттик кагазы. Офсеттик басма.
Келөмү 1,2 б.т. нускасы 100 Заказ 950

720020, Бишкек ш., Малдыбаев көч, 34, б
Кыргыз мамлекеттик курулуш,
транспорт жана архитектура университети,
Жаңы маалыматтык технологиялар институтунун «Авангард» окуу
борбору